Studies of Islamic Jurisprudence and the Basis of Law
Online ISSN: 2783-0837 Print ISSN: 2783-2368
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

"A Comparative Analysis of Necessity (*Iḍṭirār*) in Ritual Jurisprudence (*Fiqh al-'Ibādāt*) and Jihad Jurisprudence (*Fiqh al-Jihād*) with Emphasis on the Rulings of Prayer and Fasting in Wartime Conditions."

Mostafa Ahmadifar[1], Mahdi Ebadi[۲] Mohammad Gasem[۳]

۱. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Al-Mustafa University, Qom, Iran E-mail ۰۹۴۵۳۶۷۴۳۰@miu.ac.ir .Kodorkid;0009-0003-8993-7392

۲ . Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Shahid Motahari Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: mehdiebadi@um.ac.ir Kodorkid۳۹۶۶-۱۵۷۳-۰۰۰۲-

3.. Master of Science in Quran and Hadith Department of Quran and Hadith Sciences, Al-Mustafa University, Qom, Iran E-mail arisim۲۷۳۲۲۷۳۲@gmail.com . Kodorkid0009-0003-0414-7069

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 20 October 2024
Received in revised form 20 December 2024
Accepted 6 January 2025
Available online 25 March 2025

Keywords:
Necessity (*Iḍṭirār*), Ritual Jurisprudence (*Fiqh al-'Ibādāt*), Jihad Jurisprudence (*Fiqh al-Jihād*), Prayer of Fear (*Ṣalāt al-Khawf*), Fasting in War, Emergency *Tayammum*, Principle of Conflict of Duties (*Tazāḥum*).

ABSTRACT

The present research aims to conduct a comparative study of the application of the principle of necessity (*iḍṭirār*) in two domains—ritual jurisprudence (*fiqh al-'ibādāt*) and jihad jurisprudence (*fiqh al-jihād*)—with emphasis on the rulings concerning prayer and fasting in wartime conditions. The central question is: what are the nature, purpose, and scope of dispensations arising from necessity in each of these domains, and how are these differences reflected in the hierarchical rulings of the prayer of fear (*ṣalāt al-khawf*) and fasting during combat? Employing a descriptive-analytical method and relying on the principle of necessity as the foundational rule, along with complementary principles such as *lā ḍarar* (no harm), *tazāḥum* (conflict of duties), and *mayassūr* (the attainable), the data are analyzed. The key finding is that necessity alters the primary ruling in both domains, but the objective and scope of dispensation differ: in ritual jurisprudence, necessity is employed to alleviate individual hardship and preserve the essence of worship; in jihad jurisprudence, necessity serves to maintain defensive capability and collective security, and may even lead to a qualitative transformation of worship (as seen in the four levels of the prayer of fear). In both domains, the underlying obligation is not abolished, but the manner of making up missed acts of worship in jihad jurisprudence is also subject to dispensation. The conclusion demonstrates the flexibility of Islamic law in the most critical wartime conditions and underscores the pivotal role of the principle of necessity in enabling such flexibility.

Cite this article: Last Name, Initial., Last Name, Initial., & Last Name, Initial. (2025). Title of the paper: All words in the title should be in lowercase (except for the first letter of the title and any nouns, initial letter of first word, initial of first word after a colon, and proper nouns). *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, *20* (X), 1-20. https://doi.org/0000000000000000000

© Author(s) retain the copyright. **Publisher**: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/0000000000000000000000

Pre-final, unedited, and UP-proofreading version

Introduction

This research aims to conduct a comparative analysis of the concept of iḍṭirār (necessity/duress) within two domains of Islamic jurisprudence: devotional jurisprudence (fiqh 'ibādī) and the jurisprudence of jihad (fiqh al-jihād), with a particular focus on the rulings concerning prayer (ṣalāh) and fasting (ṣawm) in combat situations. Employing a descriptive-analytical and comparative methodology, the study draws upon primary jurisprudential sources, including authoritative Qur'anic exegeses, hadith collections from both major Islamic traditions, deductive legal texts, and the legal opinions (fatāwā) of contemporary jurisprudential authorities. The collected data are analyzed through the lens of foundational legal maxims, including the rule of necessity (qā'idat al-iḍṭirār), the rule against harm (lā ḍarar), the rule of conflicting obligations (qā'idat al-tazāḥum), and the rule of the feasible (qā'idat al-maysūr).

Method

The findings reveal that while iḍṭirār modifies primary legal rulings and grants concessions (rukhaṣ) to the legally responsible person (mukallaf) in both domains, the underlying purpose and scope of these concessions differ fundamentally. In devotional jurisprudence, which governs the relationship between the individual and God, iḍṭirār functions as a secondary legal principle that provides facilitations to enable the faithful to perform the core act of worship with minimal hardship. Examples of such concessions include tayammum (ritual purification with clean earth) in lieu of wuḍū' (ablution) or ghusl (full ritual bath) when water is unavailable or harmful; performing prayer while sitting or through gestures for the ill or incapacitated; and the permissibility of breaking the fast during travel or illness. The ultimate objective in this domain is the alleviation of individual hardship while preserving the essence of the devotional act, with concessions generally remaining within the framework of substitute rites or facilitations in the performance of ritual pillars.

Results

In the Results section of a quantitative paper, summarize the collected data and the results of any analyses performed on those data relevant to the discourse that is to follow. Report the data in sufficient detail to justify your conclusions. Mention all relevant results, regardless of whether your hypotheses were supported, including results that run counter to expectation; include small effect sizes (or statistically nonsignificant findings) when theory predicts large (or statistically significant) ones. Do not hide uncomfortable results by omission. In the spirit of data sharing, raw data, including study characteristics and individual effect sizes used in a meta-analysis, can be made available as supplemental materials or archived online. However, raw data (and individual scores) generally are not presented in the body of the article because of length considerations. Analyze data and report findings, including effect sizes and confidence intervals or statistical significance levels.

Conclusions

between the individual and the Muslim community, employs iḍṭirār not merely to ease individual hardship but fundamentally to preserve combat effectiveness and defend the

Pre-final, unedited, and Pre-Proofreading Version

Islamic polity and its people. This divergence in purpose leads to significant differences in both the extent and the nature of the concessions granted. The ṣalāt al-khawf (prayer of fear) serves as the most prominent example of military necessity, manifesting in a four-tiered hierarchical structure that demonstrates the flexibility of Islamic law under the most critical conditions:

.١First Level: Prayer in congregation with two groups (the Bāṭn al-Nakhl model) – all ritual pillars are preserved.

.٢Second Level: Prayer with gestural indications (ishārah) for bowing (rukū') and prostration (sujūd.(

.٣Third Level: Substitution of each unit (rak'ah) with the tasbīḥāt al-arba'ah (glorifications of God.(

.٤Fourth Level: Uttering a single Takbīr ("Allāhu Akbar") for each rak'ah during the most intense hand-to-hand combat.

Throughout all these levels, carrying one's weapon during prayer remains obligatory, and the fundamental obligation of prayer itself is never entirely dropped.

Regarding fasting during combat, the rule of conflicting obligations (tazāḥum) plays a pivotal role. According to this principle, whenever a combatant is certain or confidently believes that fasting would incapacitate him from performing an obligatory defense, breaking the fast becomes permissible and even obligatory, as defense (the more important obligation) takes precedence over fasting (the important obligation). However, if fasting merely entails hardship without reaching the threshold of incapacitation for defense, the original obligation to fast remains, and breaking it is not permitted. This distinction underscores that in the jurisprudence of jihad, mere hardship is not a sufficient basis for concession; rather, the inability to defend is the primary criterion. In cases of doubt or mere conjecture, precautionary observance is advisedRegarding the makeup (qaḍā') of missed acts of worship, significant differences also emerge. In devotional jurisprudence, missed obligations must be made up in their complete form without any concessions in their quality. However, in the jurisprudence of jihad, concessions extend even to the makeup of prayers missed during combat, with such prayers (except for the sunset prayer) being made up as two-rak'ah prayers, indicating a qualitative leniency in their restitution. Nevertheless, the principle of obligation remains intact in both domains.

The rule of conflicting obligations (tazāḥum) plays a critical role in the jurisprudence of jihad, consistently prioritizing obligatory defense over individual worship. This prioritization aligns with the five higher objectives of Islamic law (maqāṣid al-sharī'ah): the preservation of religion, life, intellect, lineage, and property. Since defending the Islamic polity serves to protect both religion and life, it constitutes a primary instance of these objectives. The rule of the feasible (al-maysūr lā yasquṭ bi al-ma'sūr) is also applicable in both domains, affirming that what is possible is not rendered void by what is impossible. This principle is clearly observable in the ṣalāt al-khawf, where even under the most extreme conditions, the performance of prayer to the extent possible is not abandoned.

Emergency tayammum in warfare, unlike in devotional jurisprudence where it is merely a substitute for water, can be based on any of the three types of necessity (legal, rational, or customary) in the jurisprudence of jihad, rendering its application far more extensive. Instances where tayammum is permitted on the battlefield include: lack of access to water, harm in using water, conflict with a more important obligation (such as conserving water for drinking or removing impurities), inability to perform tayammum due to being unable to release one's weapon, and impurity of the body, clothing, or weapon that is difficult to cleanse or replace.

Pre-Print Preprint - Under Proofreading Version

Ultimately, this research concludes that Islamic jurisprudence, relying on dynamic principles such as iḍṭirār, tazāḥum, lā ḍarar, and maysūr, possesses a remarkable capacity to address the devotional and defensive needs of combatants under the most critical conditions. This approach reflects the wisdom of the divine law in balancing individual obligations with collective responsibilities, ensuring that while the essence of worship is maintained, defensive capability and collective security are also secured. The study further establishes that iḍṭirār in the jurisprudence of jihad leads not only to quantitative concessions in the quantity of worship but also to qualitative changes in its form (as seen in the four-tiered structure of the ṣalāt al-khawf). In contrast, concessions in devotional jurisprudence are primarily aimed at alleviating the worshipper's hardship while preserving the original form of worship, with qualitative changes being far less common. This fundamental difference stems from the distinct ultimate objectives of these two domains: in devotional jurisprudence, the goal is individual proximity to God and personal ease; in the jurisprudence of jihad, the goal is the preservation of the Islamic order and collective security.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق
شاپا برخط: ۲۷۸۳-۰۸۳۷ شاپا چاپی: ۲۳۶۸-۲۷۸۳
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

«واکاوی تطبیقی اضطرار در فقه عبادی و فقه جهاد با تأکید بر احکام نماز و روزه در شرایط جنگی»

مصطفی احمدی فر[۱]✉، مهدی عبادی[۲] ، محمد قاسم[۳]

۱.نویسنده مسئول استادیار گروه علوم قرآن و حدیث،دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه،قم،ایران رایانامه: @miu.ac.ir۰۹۴۵۳۹۷۴۳۰ کد ارکید: کد ارکید0009-0003-8993-7392

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: mehdiebadi@um.ac.ir کد ارکید: ۰۰۰۰-۰۰۰۲-۱۵۷۳-۳۹۶۶

۳. کارشناس ارشد تفسیر و علوم قرآن ، گروه علوم قرآن و حدیث،دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه،قم،ایران ایمیل @gmail.com۲۷۳۲۲۷۳۲arisim کد ارکید0009-0003-0414-7069

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

کلیدواژه‌ها:
اضطرار، فقه عبادی، فقه جهاد، نماز خوف، روزه در جنگ، تیمم اضطراری، قاعدهٔ تزاحم.

چکیده (B Titr 12)

پژوهش پیش‌رو با هدف بررسی تطبیقی کاربست قاعدهٔ اضطرار در دو حوزهٔ فقه عبادی و فقه جهاد، با تأکید بر احکام نماز و روزه در شرایط جنگی، سامان یافته است. مسئلهٔ محوری آن است که اضطرار به عنوان یک عنوان ثانوی، در هر یک از این دو حوزه چه ماهیت، هدف و گسترهٔ تخفیفی دارد و این تفاوت‌ها چگونه در سلسله‌مراتب احکام نماز خوف و روزه در جنگ بازتاب یافته است. با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر قاعدهٔ اضطرار (به عنوان قاعدهٔ مادر) و قواعد مکمل لاضرر، تزاحم و میسور، داده‌ها تحلیل شده‌اند. یافتهٔ کلیدی آن است که اضطرار در هر دو حوزه، حکم اولیه را تغییر می‌دهد، اما هدف و گسترهٔ تخفیف متفاوت است: در فقه عبادی، اضطرار برای رفع مشقت فردی و حفظ اصل عبادت به کار می‌رود؛ در فقه جهاد، اضطرار در جهت حفظ توان دفاعی و امنیت جمعی بوده و گاه به تغییر کیفی عبادت می‌انجامد (چهار سطح نماز خوف). در هر دو حوزه اصل تکلیف ساقط نمی‌شود، اما کیفیت قضا در فقه جهاد نیز تخفیف‌پذیر است. نتیجه نشان‌دهندهٔ انعطاف‌پذیری شریعت در بحرانی‌ترین شرایط جنگی و نقش محوری قاعدهٔ اضطرار در این انعطاف‌پذیری است.

در مورد کلیدواژه‌ها: اضطرار، فقه عبادی، فقه جهاد، نماز خوف، روزه در جنگ، تیمم اضطراری، قاعدهٔ تزاحم.

Pre-final, unedited and proofreading version

استناد: نام خانوادگی، نام؛ نام خانوادگی، نام؛ و نام خانوادگی، نام (۱۴۰۵). عنوان مقاله. *مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق*، ۲۰ (۵۲)، ۲۰-۱.
https://doi.org/00000000000000000

ناشر: جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

۱/۱. بیان مسئله

اضطرار از مفاهیم کلیدی و بنیادین در نظام فقه اسلامی است. این مفهوم ریشه در قرآن و سنت دارد و در طول تاریخ فقه، نقشی اساسی در تعدیل احکام شرعی و ایجاد انعطاف‌پذیری در مواجهه با شرایط دشوار ایفا کرده است. قاعدهٔ فقهی «الضرورات تبیح المحظورات» که به قاعدهٔ اضطرار شهرت دارد، از قواعد مسلم و کاربردی در استنباط احکام فقهی محسوب می‌شود که در ابواب مختلف فقه، از طهارت تا دیات، کاربرد دارد و بیانگر جواز ترک واجبات یا ارتکاب محرمات در شرایط ناگزیر است.

با این حال، جواز یادشده مشروط به آن است که فرد در حالت اضطرار، ستمکار و متجاوز نباشد و راه دیگری برای رهایی از وضعیت خود نداشته باشد. در فقه، در ماهیت فعل اضطراری اختلاف است: برخی بقای حرمت با رفع مؤاخذه، برخی اباحه و برخی وجوب را برگزیده‌اند.

مسئلهٔ اصلی پژوهش حاضر، تفاوت کاربست مفهوم اضطرار در دو حوزهٔ فقه عبادی و فقه جهاد است. این دو حوزه، با وجود اشتراک در عنوان و مستندات قرآنی و روایی، از حیث ماهیت، هدف، میزان و کیفیت تخفیف، تفاوت‌های چشمگیری دارند. در فقه عبادی، اضطرار به عنوان عنوانی ثانوی، حکم اولیه را تغییر می‌دهد و تسهیلاتی برای مکلف فراهم می‌آورد تا بتواند اصل عبادت را با کمترین مشقت به انجام رساند. در مقابل، فقه جهاد که به تنظیم رابطهٔ فرد با جامعهٔ اسلامی و وظایف دفاعی می‌پردازد، اضطرار را نه تنها برای رفع مشقت فردی، بلکه برای حفظ توان رزم و دفاع از کیان اسلام و مسلمانان به کار می‌گیرد.

این تفاوت در هدف، به تفاوت در احکام انجامیده است. در فقه جهاد، گاه برای حفظ امنیت جمعی و انجام دفاع واجب، از انجام کامل تکالیف عبادی صرفنظر می‌شود و حتی کیفیت قضای عبادات فوت‌شده نیز تخفیف می‌یابد. نماز خوف به عنوان یکی از مصادیق بارز اضطرار در فقه جهاد، نماز یومیه‌ای است که در شرایط ترس و اضطراب به‌جا آورده می‌شود و حکم آن پس از پیامبر(ص) نیز استمرار دارد. در مورد تعداد رکعات نماز خوف و قصر آن، اختلاف‌نظر وجود دارد، اما مشهور قائل به قصر مطلق آن است، خواه به جماعت یا فرادا خوانده شود.

بنابراین، پرسش اساسی آن است که اضطرار در این دو حوزه، چگونه و با چه معیارهایی احکام متفاوتی را پدید می‌آورد و این تفاوت‌ها تا چه حد در احکام نماز و روزه در مناطق جنگی قابل رهگیری است.

ضرورت و اهمیت پرداختن به این مسئله از چند جهت قابل تبیین است: نخست آنکه با توجه به تداوم منازعات و درگیری‌های نظامی در جهان اسلام، رزمندگان مسلمان همواره با پرسش‌های شرعی متعددی در زمینهٔ نحوهٔ انجام تکالیف عبادی در شرایط جنگی مواجه هستند و نیازمند پاسخ‌های روشن و مبتنی بر ادلهٔ فقهی می‌باشند. دوم آنکه بررسی تطبیقی این دو حوزه، می‌تواند به تبیین دقیق‌تر قواعد فقهی همچون قاعدهٔ تزاحم، لاضرر و میسور کمک کرده و ظرفیت‌های بالای فقه اسلامی را در پاسخگویی به مسائل مستحدثه نشان دهد. سوم آنکه با وجود پژوهش‌های پراکنده در زمینهٔ قاعدهٔ اضطرار و نیز احکام نماز خوف، تاکنون مطالعهٔ نظام‌مند و تطبیقی جامعی که به مقایسهٔ ابعاد مختلف اضطرار در فقه عبادی و فقه جهاد پرداخته باشد، انجام نشده است.

هدف اصلی این پژوهش، «بررسی تطبیقی مفهوم اضطرار در فقه عبادی و فقه جهاد و تحلیل وجوه اشتراک و افتراق احکام نماز و روزه در مناطق جنگی» است .لازم به ذکر است که مقصود از «جهاد» در این پژوهش، صرفاً «جهاد دفاعی» (دفاع از کیان اسلام، سرزمین و جان مسلمانان در برابر دشمن متجاوز) است و سایر انواع جهاد مانند جهاد ابتدایی، جهاد با نفس یا جهاد با مال، خارج از دایرهٔ موضوع این تحقیق قرار دارند. دلیل این محدودیت آن است که در جهاد دفاعی، تزاحم میان عبادات و وظایف جنگی به اوج خود می‌رسد و زمینهٔ کاربست گستردهٔ قاعدهٔ اضطرار فراهم می‌شود؛ حال آنکه در انواع دیگر جهاد، این نوع تزاحمِ جدی میان عبادت و دفاع مطرح نیست «.اهداف فرعی آن عبارتند از: تبیین مصادیق اضطرار در نماز خوف و تحلیل سلسله‌مراتب چهارگانهٔ آن، بررسی حکم روزه در تزاحم با دفاع واجب با تکیه بر قاعدهٔ تزاحم، تعیین میزان و کیفیت تخفیف در قضای عبادات فوت‌شده در شرایط جنگی، و در نهایت، ارائهٔ چارچوبی فقهی برای رزمندگان و فرماندهان نظامی در مواجهه با شرایط اضطرار در میدان نبرد.

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

سؤالات اصلی پژوهش عبارتند از: ۱. اضطرار در فقه عبادی و فقه جهاد از نظر ماهیت، شرایط و آثار، چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارد؟ ۲. نماز خوف به عنوان یک مصداق بارز اضطرار جنگی، چگونه سلسله‌مراتب تخفیف را نشان می‌دهد و مستندات فقهی هر کدام چیست؟ ۳. در تزاحم روزه با دفاع واجب، قاعدهٔ تزاحم چگونه اولویت‌بندی را تعیین می‌کند و محدودهٔ جواز افطار تا کجاست؟ ۴. آیا تخفیف در قضای عبادات فوت‌شده در جنگ، با فقه عبادی تفاوت ماهوی دارد یا صرفاً کمی است؟

فرضیهٔ اصلی پژوهش آن است که اضطرار در فقه جهاد، علاوه بر تخفیف کمی در کمیت عبادت (مانند قصر یا سقوط ارکان)، به تغییر کیفی در شکل عبادت منجر می‌شود (چنانکه در نماز خوف، گاه تنها به یک ذکر اکتفا می‌شود)، در حالی که در فقه عبادی، تخفیف بیشتر ناظر به رفع مشقت از مکلف در انجام همان شکل اصلی عبادت است و تغییر کیفی در آن کمتر مشاهده می‌شود.

روش پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی انجام شده است. داده‌ها با استفاده از روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع دست اول فقهی از جمله تفاسیر (المنار، المیزان، نمونه)، کتب روایی فریقین (وسائل الشیعة، صحیح مسلم، سنن ابوداود)، کتب فقهی استدلالی و فتاوای مراجع معاصر گردآوری شده و با تکیه بر قواعد فقهی همچون قاعدهٔ اضطرار، لاضرر، تزاحم و میسور مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. برای انجام مقایسهٔ نظام‌مند میان دو حوزهٔ فقه عبادی و فقه جهاد، پژوهش بر اساس پنج معیار اصلی (ماهیت اضطرار، هدف تخفیف، گستره و کیفیت تخفیف، نقش قواعد فقهی، و حکم قضای عبادات) به تطبیق پرداخته است.

۱/۲ . پیشینهٔ پژوهش

منابع کهن: قاعدهٔ اضطرار در کتب فقهی و اصولی فریقین گسترده‌تر بررسی شده است. در فقه امامیه، شیخ طوسی (الخلاف، المبسوط)، علامه حلی (تذکرة الفقهاء، مختلف الشیعة)، شهیدین (ذکری، روض)، محقق حلی (شرایع)، صاحب جواهر، ابن ادریس (السرائر)، محقق سبزواری، بحرانی و طباطبایی (ریاض) به ابعاد نماز خوف پرداخته‌اند. در اصول، شیخ انصاری (فرائد)، آخوند خراسانی (کفایه) و امام خمینی (تحریر) قاعدهٔ اضطرار را بررسی کرده‌اند. در فقه اهل سنت، ابن رشد (بدایة)، ابن قدامه (المغنی) و خلاف (علم اصول) به آن پرداخته‌اند.

پژوهش‌های معاصر: خواجه‌پور گراکوئی، مقالات «بررسی تحلیلی قاعده اضطرار» و «بررسی فقهی و حقوقی...»، مقالهٔ «دامنه اعمال قاعدهٔ ضرورت بر مقررات جهاد» و مقالهٔ «بررسی اضطرار در فقه و حقوق ایران» از جمله آثار معاصرند.

نماز خوف: فرهنگ فقه اهل‌بیت، مقالهٔ «تشریع نماز خوف»، کتاب «احکام نماز خوف و مطارده» (گلپایگانی)، مقالهٔ «ابعاد امنیتی نماز خوف» و مدخل‌های ویکی‌فقه و ویکی‌شیعه به بررسی جامع این حکم پرداخته‌اند. مستند قرآنی آن، آیهٔ ۱۰۱ نساء است.

قواعد همپیوند: قاعدهٔ تزاحم، میسور و لاضرر در پژوهش‌های متعددی مانند «نقش فقه اجتماعی...» و «تحلیلی بر قاعده میسور» بررسی شده‌اند. نکتهٔ مهم: ابواب جهاد شامل انواع مختلف است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۵، ص۳-۲۰)، اما مقالهٔ حاضر با تمرکز بر جهاد دفاعی به این خلأ پاسخ می‌دهد و از جهاد ابتدایی یا نفس صرف‌نظر کرده است.

ه) خلأ پژوهشی و نوآوری پژوهش

با وجود تمام پژوهش‌های یادشده، آنچه در تحقیقات پیشین کمتر بدان توجه شده است، بررسی تطبیقی نظام‌مند و دقیق میان دو حوزهٔ فقه عبادی و فقه جهاد با رویکردی یکپارچه و با تأکید بر هم‌افزایی قواعد فقهی همچون تزاحم، لاضرر و میسور است. به عبارت دیگر، بیشتر آثار موجود یا صرفاً به قاعدهٔ اضطرار در یکی از دو حوزه پرداخته‌اند، یا احکام نماز و روزه را در شرایط جنگی به‌صورت مجزا و بدون مقایسهٔ هدف‌گذاری و سلسله‌مراتب تخفیف بررسی کرده‌اند. همچنین، کمتر پژوهشی به تحلیل نقش قاعدهٔ تزاحم در اولویت‌بندی میان عبادت و دفاع و نیز به تبیین تفاوت‌های ماهوی در کیفیت قضای عبادات فوت‌شده در جنگ پرداخته است.

نوآوری پژوهش حاضر در رویکرد تطبیقیِ نظام‌مند، تمرکز بر قواعد فقهی مشترک (اضطرار، لاضرر، تزاحم و میسور) و تفکیک دقیق اهداف و میزان تخفیف در دو حوزهٔ فقه عبادی و فقه جهاد است. این پژوهش می‌کوشد تا خلأ موجود در این

Pre-final unedited and unproofreading version

عرصه را با بهره‌گیری از منابع دست‌اول فقهی (شامل تفاسیر معتبر، جوامع روایی فریقین، کتب فقهی استدلالی و نیز مقالات علمی-پژوهشی معاصر) پر نماید و چارچوبی منسجم برای تحلیل اضطرار در دو حوزه ارائه دهد.

۲. مبانی نظری و مفاهیم پایه

۲/۱ . مفهوم‌شناسی اضطرار

تعریف لغوی و اصطلاحی

واژۀ «اضطرار» در لغت از ماده «ضرر» به معنای تنگی، نیاز، ناچاری و ناگزیری آمده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۳۰۲؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۵۴۰). این واژه به معنای واداشته شدن، ناچار شدن و اجبار است و به حالتی اشاره دارد که فرد به دلیل نبود راه چاره یا وجود خطر جدی، مجبور به انجام کاری می‌شود (عبدالهی علی‌بیک، ۱۳۸۳، ص ۱۲۶).

در اصطلاح فقهی شیعه، اضطرار حالتی استثنایی است که در آن فرد به دلیل خطر شدید، قریب‌الوقوع و غیرقابل تحمل (مانند گرسنگی شدید، تشنگی، ترس از مرگ یا خطر جانی) مجبور به ارتکاب عملی می‌شود که در حالت عادی حرام است (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵، ص ۳۶۹؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۴۶۳). قاعدۀ اضطرار (الضرورات تبیح المحظورات) از قواعد شناخته‌شدۀ دانش اصول فقه است. بر اساس این قاعده، هرگاه اوضاع و احوال ویژه‌ای برای مکلف پیش آید که انجام تکلیف را غیرممکن یا همراه با مشقت طاقت‌فرسا سازد، شارع مقدس به او اجازه می‌دهد که عمل ممنوع را انجام دهد یا عمل الزامی را ترک کند. (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۲۴؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۳۴۱). این قاعده از قواعد مسلم و کاربردی در استنباط احکام فقهی است که در ابواب مختلف فقه از طهارت تا دیات کاربرد دارد (عبدالهی علی‌بیک، ۱۳۸۳، ص ۱۲۷). در فقه اهل سنت نیز اضطرار به عنوان یک قاعده فقهی مهم پذیرفته شده است و حکم اضطرار مورد اتفاق صحابه، تابعین و ائمه چهارگانه بوده است (خلاف، ۱۹۸۴ م، ج ۱، ص ۲۱۵). فقهای شافعی، حنفی، مالکی و حنبلی همگی بر جواز ارتکاب محرمات در حال اضطرار اتفاق نظر دارند، هرچند در میزان و کیفیت این جواز اختلافاتی وجود دارد (ابن رشد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۴۵۰؛ ابن قدامه، ۱۴۰۵ ق، ج ۲، ص ۳۸۰). در فقه، در ماهیت فعل اضطراری اختلاف است: برخی بقای حرمت با رفع مؤاخذه، برخی اباحه و برخی وجوب را برگزیده‌اند (عبدالهی علی‌بیک، ۱۳۷۶، ص ۱۵۵). از منظر فقه امامیه، اضطرار از عناوین ثانویه و قواعد مشهور فقهی است که در ابواب مختلف فقه مورد استناد واقع می‌شود و نقشی مؤثر در رفع حرج و حل مشکلات فردی و اجتماعی دارد (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۰، ص ۲) .بررسی تفصیلی مستندات قرآنی و روایی این قاعده در بخش مستقلی که در ادامه می‌آید، ارائه خواهد شد.

۲/۲ . مستندات قرآنی و روایی قاعدۀ اضطرار

همان‌گونه که در مفهوم‌شناسی قاعده گذشت، اضطرار به معنای ناچاری است. در این بخش، به مستندات قرآنی و روایی آن می‌پردازیم:

۲/۲/۱. آیات کلیدی

آیۀ ۱۷۳ بقره: خوردن گوشت خوک را در حالت اضطرار جایز شمرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۱، ص۳۸۴؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج۱، ص۵۵۹).

آیۀ ۱۴۵ انعام: بر جواز ارتکاب فعل ممنوع در شرایط ناگزیر دلالت دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۷، ص۳۷۶؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج۲، ص۱۸۲).

آیۀ ۱۰۱ نساء: به تخفیف در عبادت به سبب خوف از دشمن اشاره دارد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۷؛ حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۱۵؛ بررسی فقهی اضطرار و ضرورت، ۱۴۰۰، ص۵).

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

۲/۲/۲. احادیث مشهور

حدیث رفع: «رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي تِسْعَةٌ: ... وَمَا اضْطُرُّوا إِلَيْهِ»؛ فقیهان آن را مبنای مشروعیت قاعدهٔ اضطرار دانسته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص۴۶۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۱۵، ص۳۶۹؛ انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۲۷؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص۳۴۴). این حدیث همچنین مبنای قواعد نفی عسر و حرج و اکراه است (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۴، ص۷).

حدیث لاضرر: کاربرد آن در مسئلهٔ روزهٔ جنگ در بخش تحلیل بررسی خواهد شد.

قاعدهٔ اضطرار به تنهایی در مواجهه با شرایط پیچیدهٔ فقهی کافی نیست و نیازمند تعامل با قواعد مکمل و مستقلی است که در بخش بعد به آنها پرداخته می‌شود.

۲/۳. *قواعد فقهی هم پیوند با اضطرار*

قاعدهٔ اضطرار در تعامل و هماهنگی با سایر قواعد فقهی، نظامی منسجم برای مواجهه با شرایط دشوار ایجاد می‌کند (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۴، ص ۱۴):

۲/۳/۱. قاعدهٔ لاضرر(قاعده‌ای مستقل از اضطرار):

قاعدهٔ لاضرر از جمله قواعد فقهی بنیادین است که برگرفته از حدیث نبوی «لا ضَرَرَ وَ لا ضِرارَ فِي الإِسْلامِ» می‌باشد و بر نفی هرگونه ضرر و زیان‌رسانی به خود و دیگران دلالت دارد (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۴۶۴؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵، ص ۳۷۱).

استقلال این قاعده از قاعدهٔ اضطرار در آن است که:

- **مبنای فلسفی :**اضطرار بر «ناچاری و بی‌راهی» مکلف مبتنی است، در حالی که لاضرر بر «وجود ضرر» جریان می‌یابد، فارغ از اینکه راه دیگری وجود داشته باشد یا نه.
- **دامنهٔ کاربرد :**در قاعدهٔ اضطرار، فعل حرام به دلیل نبود راهکار مباح، موقتاً مجاز می‌شود؛ اما در قاعدهٔ لاضرر، گاهی اساس تکلیف ضرری از سوی شارع برداشته می‌شود، حتی اگر مکلف توان انجام آن را نیز داشته باشد.
- **شرط تحقق :**شرط اصلی اضطرار «ناچاری» است، اما شرط اصلی لاضرر «وجود ضرر» است، هرچند راه دیگری نیز وجود داشته باشد.

در این پژوهش، از قاعدهٔ لاضرر صرفاً به عنوان یک قاعدهٔ مکمل و مستقل در کنار قاعدهٔ اصلی (اضطرار) بهره گرفته شده است؛ به ویژه در مسئلهٔ روزه در جنگ که گاه افطار بر اساس لاضرر (برای دفع ضرر از دفاع) و گاه بر اساس اضطرار (ناچاری در ترک روزه) توصیه می‌شود.

۲/۳/۲. قاعدهٔ تزاحم:

تزاحم در اصطلاح اصول فقه، حالتی است که دو تکلیف شرعی بر عهدهٔ مکلف قرار می‌گیرند. با این حال، او توانایی انجام همزمان هر دو را ندارد (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۳۸؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۳۴۸). به عبارت دیگر، مکلف در مقام امتثال، با دو حکمی مواجه می‌شود که هر دو دارای ملاک الزامی هستند، ولی قدرت بر جمع میان آنها وجود ندارد.

در چنین شرایطی، قاعدهٔ فقهی «إذا تزاحم المهم و الأهم يُقدَّم الأهم» جاری می‌گردد. این قاعده بدان معناست که از میان دو تکلیف متزاحم، باید تکلیف مهم‌تر را برگزید و تکلیف کم‌اهمیت‌تر را در آن زمان فروگذاشت. ملاک تشخیص اهمّیت، با توجه به شدت ملاک شرعی و اولویت‌های مقاصد شریعت (همچون حفظ دین، نفس و عقل) تعیین می‌شود (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۳۹؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۳۴۹).

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

لازم به ذکر است که تزاحم با «تعارض» تفاوت ماهوی دارد. تعارض به تنافی دو دلیل در مقام دلالت و اثبات اطلاق می‌شود، در حالی که تزاحم به تنافی دو حکم در مقام عمل و امتثال مربوط است. به عبارت ساده‌تر، در تعارض، دو روایت یا آیه با یکدیگر ناسازگارند؛ اما در تزاحم، هر دو حکم از نظر شرعی ثابت هستند و تنها قدرت مکلف بر انجام همزمان آنها محدود است (کوخایی‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۹۵).
این قاعده در پژوهش حاضر نقش کلیدی ایفا می‌کند. در فقه جهاد، به‌ویژه در بحث نماز خوف و روزه در مناطق جنگی، همواره تزاحمی میان انجام کامل عبادات و حفظ توان دفاعی وجود دارد. قاعدهٔ تزاحم، این تعارض عملی را به نفع دفاع و امنیت جمعی حل می‌کند و احکام تخفیف‌آمیز نماز خوف (چهار حالت سلسله‌مراتبی) و جواز افطار روزه در جنگ، بر اساس همین اولویت‌بندی تزاحم شکل گرفته‌اند (کوخایی‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۱۰۸).

۲/۳/۳. قاعدهٔ میسور:

قاعدهٔ میسور از قواعد فقهی مهم با این مضمون است که «المیسور لا یسقط بالمعسور»؛ یعنی آنچه ممکن است، با آنچه ممکن نیست ساقط نمی‌شود (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۴۰؛ حلّی، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۷۵). در اصطلاح فقهی، از دیدگاه فقهاء، قاعده میسور چنین تقریر شده که هرگاه مکلف از انجام کامل یک واجب عاجز گردد، همان مقدار از تکلیف که برایش امکان‌پذیر است، از دوش او فرو نمی‌افتد و همچنان باقی می‌ماند (انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۴۰). این قاعده که در زمره قواعد استنباطی (اصطیادی) قرار دارد، بیانگر آن است که دشواری در انجام تمام تکلیف یا ناتوانی از برخی اجزای آن، موجب سقوط بخش ممکن نمی‌گردد (ناصری طاهری، ۱۳۹۹، ص۲). این قاعده در نماز خوف کاربرد آشکاری دارد؛ بدین معنا که حتی در شدیدترین شرایط جنگی که انجام کامل نماز ممکن نیست، اصل نماز به صورت میسور (مقدور) ساقط نمی‌شود و مکلف موظف است به هر میزان که توان دارد، نماز را به جای آورد (طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۲۱۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵، ص ۳۷۲). قاعده میسور در سراسر فقه جریان داشته و تکالیف دارای بدل را نیز در بر می‌گیرد و تشخیص موضوع آن جز در مواردی که شارع رأساً آن را تعیین کرده است، با عرف می‌باشد (ناصری طاهری، ۱۴۰۴، ص ۱۵).

۲/۳/۴. قاعدهٔ عسر و حرج:

قاعدهٔ عسر و حرج از قواعد فقهی مستند به قرآن کریم است: «مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج، ۷۸)؛ خداوند در دین بر شما هیچ تنگی و سختی قرار نداده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۴، ص ۴۲۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۸۰). بر اساس این قاعده، هرگاه انجام تکلیفی موجب عسر و حرج (سختی و تنگی) غیرمتعارف برای مکلف شود، آن تکلیف تخفیف می‌یابد یا ساقط می‌شود (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۴، ص ۱۴). این قاعده با قاعدهٔ اضطرار همپوشانی دارد، با این تفاوت که اضطرار ناظر به وضعیت‌های حاد و اضطراری است، در حالی که عسر و حرج دامنهٔ وسیع‌تری از مشقت‌های غیرمتحمل را در بر می‌گیرد. حالت اضطرار با در نظر داشت شروط آن، مکلفین را از مشقت و حرج رها ساخته و آسانی را به بار می‌آورد (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۰، ص ۴).

۲/۳/۵. نقش این قواعد در تعدیل احکام اولیه

این قواعد در کنار یکدیگر، چارچوبی جامع و منعطف را برای تعدیل احکام اولیه ایجاد می‌نمایند (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۰، ص ۱۸).
در فقه عبادی، این قواعد با هدف حفظ عبادت با کمترین مشقت در کنار یکدیگر عمل می‌کنند؛ اما در فقه جهاد، با هدف حفظ توان دفاعی به کار گرفته می‌شوند (کوخایی‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۱۰۸).
یکی از نکات کلیدی در کاربست قاعدهٔ اضطرار، تشخیص منبعی است که اضطرار را احراز می‌کند؛ از این رو، اقسام اضطرار از منظر منبع تشخیص در این بخش بررسی می‌شود.

Pre-final, unedited and pre-proof reading version

۲/۴ . اقسام اضطرار از منظر منبع تشخیص

اضطرار به لحاظ منبع تشخیص‌دهنده، به سه قسم تقسیم می‌شود (مؤسسهٔ دائرةالمعارف، ۱۳۹۰، ج۱، ص۳۰۶؛ انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۳۲):

اضطرار شرعی :حالتی که شارع خود شخص را در تنگنا تشخیص داده و حکم اولیه را برمی‌دارد؛ مانند تیمم در نبود آب (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۹؛ حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۱۹).

اضطرار عقلی :تشخیص عقل مبنی بر ضرورت انجام یا ترک عملی برای رهایی از خطر (نجفی خوانساری، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۷؛ انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۳۳).

اضطرار عرفی :تشخیص عرفِ عام از ناگزیری فرد (مؤسسهٔ دائرةالمعارف، ۱۳۹۰، ج۱، ص۳۰۶).

در عبادات، اضطرار شرعی کاربرد بیشتری دارد؛ زیرا شارع خود موارد اضطرار را تعیین کرده است (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۰، ص۸). در فقه جهاد، هر سه نوع اضطرار به‌کار می‌روند: شرعی (مانند نماز خوف)، عقلی (تزاحم دفاع و عبادت)، و عرفی (تشخیص شدت خطر) (کوخایی‌زاده، ۱۴۰۱، ص۱۰۸). قاعدهٔ اضطرار در جهاد دفاعی که جان، مال و امنیت مسلمانان در خطر است، بیش از هر حوزهٔ دیگری کاربرد دارد و تخفیف‌های گسترده‌تری را به همراه می‌آورد (حیدری خورمیزی، ۱۳۹۵، ص۱۱۵؛ خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۰، ص۱۵).

مبانی نظری یادشده، چارچوب تحلیلی پژوهش را تشکیل می‌دهند که در بخش یافته‌ها، مصادیق عینی آنها به کار گرفته خواهد شد.

۳. یافته‌های پژوهش

۳/۱ . اضطرار در فقه عبادی (با تأکید بر نماز و روزه)

۳/۱/۱. اصل اولی وجوب نماز و روزه

در فقه عبادی، نمازهای پنج‌گانه و روزهٔ ماه رمضان از اصول مسلم و ضروری دین به شمار می‌روند که وجوب آنها در قرآن کریم و سنت نبوی به‌صراحت بیان شده است. اصل اولی در فقه عبادی، وجوب انجام کامل این عبادات در اوقات معین است و هیچ‌یک از مکلفان بدون عذر شرعی نمی‌توانند از انجام آنها سرباز زنند (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۴۲؛ حلّی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۲۲).

۳/۱/۲. موارد تخفیف در فقه عبادی

فقهای امامیه در موارد خاصی که انجام عبادت به صورت کامل برای مکلف مشقت‌آور یا ناممکن باشد، تخفیفاتی را در نظر گرفته‌اند که از مهم‌ترین آنهاست:

تیمم: در فقه عبادی، تیمم به عنوان بدلی برای وضو و غسل در شرایط نبود آب یا ضرر داشتن آن تشریع شده است. با این حال، کاربرد اصلی و گستردهٔ این حکم در شرایط جنگی رخ می‌دهد که در بخش «تیمم اضطراری در جنگ» به‌تفصیل و با تفکیک انواع اضطرار (شرعی، عقلی و عرفی) بررسی خواهد شد.

نماز نشسته یا اشاره‌ای: اگر مکلف به دلیل بیماری یا ناتوانی جسمی نتواند نماز را به صورت ایستاده و با رکوع و سجود کامل به جا آورد، نماز را نشسته و در صورت عدم توانایی، با اشاره ادا می‌کند (حلّی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۲۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۲۰۹).

افطار در سفر یا بیماری: روزه در سفر شرعی و در صورت بیماری که روزه برای آن ضرر داشته باشد، واجب نیست و مکلف می‌تواند افطار کند و پس از رفع عذر، روزه را قضا نماید (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۴۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵، ص ۳۷۳).

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

۳/۱/۳. هدف تخفیف در فقه عبادی

هدف از تخفیف در فقه عبادی، دفع مشقت از مکلف و حفظ اصل عبادت است (مستند به قواعد عسر و حرج و لاضرر). در فقه عبادی، اضطرار از جنبه‌های عبادی کاربرد دارد و عمل اضطراری در این حوزه، هرچند با تخفیف همراه است، اما حرمت ذاتی خود را حفظ می‌کند و صرفاً مؤاخذه از آن برداشته می‌شود (بائی لاشکی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۴).

۳/۱/۴. قضای عبادات فوت‌شده

در فقه عبادی، تکالیف فوت‌شده باید به صورت کامل قضا شوند و در کیفیت قضا تخفیفی اعمال نمی‌شود (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۴۳؛ حلّی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۲۳). برای مثال، نمازی که در سفر یا بیماری فوت شده باشد، پس از رفع عذر باید به صورت کامل (چهار رکعتی برای نمازهای چهار رکعتی) قضا شود و روزه‌های فوت‌شده نیز به صورت کامل قضا می‌گردند. این عدم تخفیف در قضا، نشان‌دهندهٔ اهمیت اصل تکلیف و لزوم جبران آن در اولین فرصت ممکن است.

۳/۲. *اضطرار در فقه جهاد (با تأکید بر نماز و روزه در جنگ)*

تعریف عملیاتی جهاد دفاعی در این پژوهش: مقصود از جهاد دفاعی، هرگونه اقدام نظامیِ مشروع در برابر دشمنانی است که به سرزمین، جان، مال یا ناموس مسلمانان تجاوز کرده یا تهدید جدی به تجاوز دارند. در این نوع جهاد، دفاع از کیان اسلامی بر عهدهٔ همهٔ مسلمانان (وجوب کفایی یا عینی بسته به شرایط) بوده و هدف غایی، دفع ضرر و حفظ امنیت جمعی است. این تعریف، مبتنی بر آیهٔ ۱۹۰ سورهٔ بقره («وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ») و روایات متعدد در باب وجوب دفاع (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۴۵-۶۰) استوار است.

۳/۲/۱. نماز خوف: سلسله مراتب چهارگانه

نماز خوف در فقه جهاد دارای چهار صورت سلسله‌مراتبی است که بسته به شدت شرایط جنگی متفاوت می‌باشند:
حالت اول (نماز بطن‌النخل): تقسیم مسلمانان به دو گروه؛ امام با گروه اول نماز کامل می‌خواند و گروه دوم مراقب دشمن هستند، سپس گروه دوم با همان نماز (گلپایگانی، بیتا، ج۱، ص۴). شرط تحقق: بیم حملهٔ دشمن و توانایی هر گروه برای مقاومت (حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۱۶؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۹).
حالت دوم (نماز ذات‌الرقاع): در نمازهای دو رکعتی، امام یک رکعت با گروه اول می‌خواند، سپس گروه اول رکعت دوم را فرادا می‌خواند و گروه دوم به جماعت ادامه می‌دهند (گلپایگانی، بیتا، ج۱، ص۴).
حالت سوم: در صورت عدم توانایی، اکتفا به اشاره در رکوع و سجود (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۱۵، ص۳۷۰) و در شرایط بحرانی‌تر، به‌جای هر رکعت یک تسبیحات اربعه (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص۳۴۸).
حالت چهارم: در نبرد چهره‌به‌چهره، به‌جای هر رکعت یک «الله اکبر» گفته می‌شود و سلاح همراه است (نجفی خوانساری، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۶؛ حلّی، ۱۴۱۳ق، ج۳، ص۷۶).
همچنین بیم از شبیخون دشمن موجب قصر رکعات می‌شود، اما در مورد سایر اسباب خوف اختلاف است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۸).

جدول شماره ۲: سطوح چهارگانهٔ نماز خوف از منظر نوع اضطرار

سطح	کیفیت نماز	مستند فقهی	نوع اضطرار	معیار تشخیص (عرفی/شرعی)
اول	نماز جماعت با دو گروه (حفظ کامل	آیهٔ ۱۰۲ نساء، روایات بطن النخل	**شرعی**	نص قرآن و سنت، بدون نیاز به تشخیص عرفی خاص

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

سطح	کیفیت نماز	مستند فقهی	نوع اضطرار	معیار تشخیص (عرفی/شرعی)
	ارکان)			
دوم	نماز با اشاره در رکوع و سجود	قاعدهٔ میسور و روایات خوف شدید	**عقلی و عرفی**	تشخیص عرفی از اینکه ایستادن برای رکوع و سجود، خطرآفرین است
سوم	اکتفا به تسبیحات اربعه به جای هر رکعت	قاعدهٔ «المشقة تجلب التسهیل«	**عرفی**	تشخیص عرفی از اینکه کوچک‌ترین تأخیر یا غفلت، مخاطره‌آمیز است (درگیری نزدیک)
چهارم	گفتن یک «الله اکبر» به جای هر رکعت	قاعدهٔ میسور و روایت «إذا اشتد الخوف فلیکبّر«	**عرفی محض**	تشخیص عرفی از اینکه جنگ به حالت تن‌به‌تن و رویاروی مستقیم رسیده است

۳/۲/۲. تیمم اضطراری در جنگ

تیمم در جنگ، جانشین طهارت آبی بوده و بسته به سبب، از مصادیق اضطرار شرعی، عقلی یا عرفی است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۹؛ حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۱۹). موارد جواز:

الف) عدم دسترسی به آب)طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۱۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۱۵، ص۳۷۱.(

ب) ضرر داشتن آب)حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۲۰؛ نجفی خوانساری، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۷.(

ج) تزاحم با واجب مهم‌تر)طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۹؛ حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۱۹؛ انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۴۱.(

د) عدم تمکن از انجام تیمم به‌سبب حفظ سلاح یا مقابله با دشمن (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص۳۴۸).

ه) نجاست بدن، لباس یا اسلحه در صورت دشواری پاکسازی (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۱۵، ص۳۷۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۱۱).

این تنوع، نشان‌دهندهٔ انعطاف‌پذیری فقه جهاد در مواجهه با موقعیت‌های پیچیدهٔ میدان نبرد است.

۳/۲/۳. روزه در جنگ (بر اساس قاعده تزاحم)

اصل وجوب: اگر مجاهد بتواند در ماه رمضان در حین دفاع روزه بگیرد، واجب است مانند دیگران روزه بگیرد (حلّی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۲۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۲۱۲). این حکم مبتنی بر اصل اولی وجوب روزه است که در آیهٔ ۱۸۳ سورهٔ بقره آمده است.

جواز افطار در صورت عجز از دفاع (قاعدهٔ تزاحم): چنانچه مجاهد به حدی تشنه شود که از دفاع و مبارزهٔ واجب عینی عاجز گردد، می‌تواند به مقدار رفع ضرورت آب بیاشامد. همچنین اگر بداند که اگر روزه بگیرد به هیچ وجه به دفاع واجب قادر نخواهد شد، می‌تواند روزه نگیرد و به دفاع واجب بپردازد (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۳۹؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۳۴۹). این حکم مبتنی بر قاعدهٔ تزاحم است؛ زیرا دفاع واجب عینی از روزه مهم‌تر است و در تزاحم بین مهم و مهم‌تر، مهم‌تر مقدم می‌شود. قاعدهٔ فقهی «إذا تزاحم المهم و الأهم یُقدَّم الأهم» در اینجا جاری می‌شود (انصاری، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۳۸-۲۳۹؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۴۸-۳۴۹).

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

تفکیک سطوح حکم روزه در جنگ بر اساس قاعدهٔ تزاحم

با توجه به اینکه تشخیص «عجز از دفاع» دارای مراتب مختلفی است، احکام روزه در جنگ را می‌توان به سه سطح زیر تفکیک کرد:

جدول شماره ۳: تفکیک سطوح حکم روزه در جنگ بر اساس قاعدهٔ تزاحم

با توجه به اینکه تشخیص «عجز از دفاع» دارای مراتب مختلفی است، احکام روزه در جنگ را می‌توان به سه سطح زیر تفکیک کرد:

سطح	وضعیت مجاهد	حکم شرعی	مستند فقهی
اول	یقین یا اطمینان عرفی دارد که روزه‌داری او را از دفاع واجب عاجز می‌کند.	**افطار جایز و گاهی واجب**)بنا بر قاعدهٔ لاضرر(	قاعدهٔ تزاحم؛ دفاع (مهم‌تر) بر روزه (مهم) مقدم می‌شود.
دوم	شک یا ظن ضعیف دارد که روزه باعث عجز می‌شود (نه یقین و نه اطمینان).	**احتیاط واجب**)روزه بگیرد، اما در صورت احساس خطر جدی، افطار کند و بعداً قضا نماید(	قاعدهٔ احتیاط در شبهات حکمیه؛ اصل وجوب روزه باقی است مگر اینکه عجز احراز شود.
سوم	صرفاً روزه برای او مشقت دارد، اما به حد عجز از دفاع نمی‌رسد.	**وجوب روزه**)افطار جایز نیست(	اصل اولی وجوب روزه؛ مشقت صرف، مجوز افطار در جهاد نیست (برخلاف فقه عبادی که مشقت موجب تخفیف می‌شود).

نکتهٔ فقهی :در سطح دوم (شک و ظن)، اگر مجاهد در میدان نبرد با تردید مواجه شد که آیا روزه گرفتن او را از دفاع بازمی‌دارد یا نه، مبنای احتیاط این است که روزه را بگیرد، اما در همان حال، نیت افطار مشروط داشته باشد تا اگر در میانهٔ روز احساس عجز کرد، بتواند بدون مشکل شرعی افطار کند. این رویکرد، جمع میان اصل وجوب روزه و ضرورت حفظ توان دفاعی است.

جدول شماره ۴: مراتب علم به عجز و تأثیر آن در حکم افطار

برای اجرای دقیق قاعدهٔ تزاحم در مسئلهٔ روزه، تشخیص میزان «علم و آگاهی» مجاهد نسبت به عجز خود از دفاع، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. این مراتب را می‌توان به چهار سطح زیر تفکیک کرد:

ردیف	مرتبهٔ آگاهی	تعریف	حکم شرعی	مستند فقهی
۱	**یقین**	اطمینان کامل قلبی و عرفی که جای هیچ شک و تردیدی باقی نمی‌گذارد	**افطار واجب** بنا بر قاعدهٔ لاضرر	اگر روزه باعث یقین به عجز از دفاع شود، نگهداری آن حرام و افطار واجب است.
۲	**اطمینان**	اطمینانی که عرف آن	**افطار جایز** و احوط	عرف، اطمینان را معادل علم عادی

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

ردیف	مرتبهٔ آگاهی	تعریف	حکم شرعی	مستند فقهی
	عرفی	را معتبر می‌داند، هرچند از نظر فلسفی یقین مطلق نباشد	قضای بعدی	می‌داند و شارع نیز بر اساس سیرهٔ عقلایی آن را می‌پذیرد.
۳	**ظن معتبر**	گمان قوی که از امارات عقلایی یا تجربهٔ میدانی حاصل شده باشد	**احتیاط واجب** روزه بگیرد، ولی در صورت تشدید خطر، افطار کند	در شبهات حکمیه، اصل وجوب روزه باقی است؛ اما ظن معتبر می‌تواند موضوع را مشتبه کند و احتیاط در آن، جمع میان اصل و خطر است.
۴	**شک یا وهم**	نه یقین به عجز دارد و نه گمان قوی؛ صرفاً احتمال ضعیفی می‌دهد	**وجوب روزه** افطار جایز نیست	اصل اولی وجوب روزه است و شک در مانع، مجوز ترک واجب نمی‌شود.

نکتهٔ فقهی :سطح سوم (ظن معتبر) در شرایط میدان نبرد بسیار کاربرد دارد. برای مثال، اگر مجاهد بر اساس تجربهٔ رزمیِ پیشین یا وضعیت جسمانی خود، گمان قوی داشته باشد که روزه‌داری در یک عملیات سنگین او را از کار می‌اندازد، می‌تواند با نیت افطار مشروط، روزه را بگیرد و در صورت احساس خطر جدی، افطار کند؛ ولی در سطح چهارم (شک صرف)، هیچ‌گونه تخفیفی جایز نیست.

۳/۲/۴. قضای عبادات فوت شده در جنگ

نمازی که در میدان جنگ و در حالت خوف از دست رفته باشد، هنگام قضا به این ترتیب است:

- نماز های صبح، ظهر، عصر و عشاء ← هر کدام دو رکعت قضا میشوند.
- نماز مغرب ← سه رکعت قضا میگردد (حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۱۸؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۱۱).

نکتهٔ فقهی :این حکم نشانگر آن است که در فقه جهاد، حتی در مقام قضای نمازهای فوتشده نیز تخفیفهایی لحاظ شده است (انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۴۳).
قضای روزه‌های فوت‌شده: در مورد قضای روزه‌های فوت‌شده در جنگ، باید قضای روزه‌ها را به‌جا آورد. اگر مجاهد باید در جبهه باشد و نمی‌تواند قصد ده روز کند، می‌تواند قضای روزه‌ها را تأخیر بیندازد و بعداً به‌جا آورد (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵، ص ۳۷۳؛ حلّی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۲۳). همچنین اگر مالی دارد، وصیت کند که در صورت شهادت از مال او روزه‌ها را بدهند و اگر مال ندارد، وصیت لازم نیست (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۴۶۶).

۳/۲/۵. جدول شماره ۵: جدول تطبیقی جامع (اشتراکات و افتراقات)

ردیف	معیار	فقه عبادی	فقه جهاد

Pre-final, unedited, and non-proofreading version

ردیف	معیار	فقه عبادی	فقه جهاد
۱	ماهیت اضطرار	عنوان ثانوی، رافع مشقت فردی	عنوان ثانوی، حفظ توان دفاعی
۲	هدف تخفیف	حفظ اصل تکلیف با کمترین مشقت برای مکلف	حفظ توان رزم و دفاع از کیان اسلام
۳	میزان تخفیف	تخفیف در حد امکان (تیمم، نماز نشسته، افطار در سفر)	تخفیف گسترده و گاه تغییر کیفی عبادت (چهار حالت نماز خوف)
۴	نقش قاعدهٔ تزاحم	کاربرد محدود در تزاحم بین عبادات	کاربرد گسترده و نظام‌مند؛ دفاع بر عبادت مقدم است
۵	نماز	اصل وجوب؛ تخفیف در کیفیت (نشسته، اشاره‌ای، تیمم)	نماز خوف با چهار صورت سلسله‌مراتبی؛ حمل سلاح در نماز واجب
۶	روزه	اصل وجوب؛ افطار در سفر و بیماری با قضای کامل	اصل وجوب؛ جواز افطار در صورت عجز از دفاع با قاعدهٔ تزاحم
۷	تیمم	در صورت نبود آب یا ضرر داشتن آن	در صورت نبود آب، ضرر، تزاحم با واجب مهم‌تر، یا عدم تمکن از تیمم
۸	قضای عبادات	واجب است و به صورت کامل انجام می‌شود	واجب است، اما کیفیت قضا نیز ممکن است تخفیف یابد (قضای مخفف نماز خوف)
۹	حمل سلاح در نماز	مطرح نیست	در نماز خوف، حمل سلاح واجب است (مستند به آیهٔ ۱۰۲ نساء)
۱۰	نوع اضطرار	غالباً اضطرار شرعی و عقلی	هر سه نوع اضطرار (شرعی، عقلی، عرفی) کاربرد دارند
۱۱	اصل تکلیف	هرگز ساقط نمی‌شود	هرگز ساقط نمی‌شود (حتی در شدیدترین حالت جنگ)

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

۴. تحلیل تطبیقی و نقد آرای فقها

۴/۱. تحلیل نقش قاعدهٔ تزاحم

همان‌طور که در مبانی نظری (بخش قواعد فقهی همپیوند) گذشت، قاعدهٔ تزاحم اولویت‌بندی میان دو تکلیف را مشخص می‌کند. کاربرد این قاعده در دو حوزهٔ فقه عبادی و فقه جهاد به‌صورت چشمگیری متفاوت است (انصاری، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۳۹؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۳۴۹).

در فقه عبادی، تزاحم عمدتاً بین دو واجب عبادی رخ می‌دهد؛ مانند تزاحم بین نماز واجب و حج واجب. همچنین ممکن است بین عبادت و واجب غیرعبادی دیگر (به جز دفاع) نیز تزاحم ایجاد شود. در این موارد، قاعدهٔ اهم و مهم با معیارهای فقهی مانند شدت ملاک، اهمیت شرعی و ضرورت، اولویت‌بندی را تعیین می‌کند (کوخایی‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۹۵). برای مثال، در تزاحم بین نماز جمعه و نماز ظهر، مشهور فقها قائل به تخییر هستند و برخی نیز تعیین را برگزیده‌اند (براتی، ۱۳۹۴، ص ۱۲۰). این نوع تزاحم، اغلب به تسهیلات فردی و رفع مشقت از مکلف منجر می‌شود.

در فقه جهاد، تزاحم بین عبادات فردی و دفاع واجب (عینی یا کفایی) رخ می‌دهد و قاعدهٔ تزاحم به صورت نظام‌مند و گسترده‌ای به کار گرفته می‌شود. در این حوزه، تزاحم بین عبادت و دفاع، همیشه به نفع دفاع حل می‌شود؛ زیرا دفاع واجب عینی یا کفایی مقدم بر عبادات مستحب و حتی واجب تعیینی است (کوخایی‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۱۰۸). تزاحم دفاع با سایر واجبات الهی و تقدّم آن، حاکی از اهمیت اکید وجوب دفاع است (حیدری، ۱۳۹۶، ص ۱۰۹). این اولویت‌بندی با مقاصد خمسه شریعت (حفظ دین، نفس، عقل، نسل و مال) کاملاً سازگار است؛ زیرا دفاع از کیان اسلام، در راستای حفظ دین و نفس، از اهم مصادیق مقاصد شریعت به شمار می‌رود (صفاری انارکی، احمدی و کریمی، ۱۴۰۴، ص ۸).

تفاوت بنیادین در نقش قاعدهٔ تزاحم در دو حوزه، ناشی از تفاوت در هدف و غایت آنهاست. در فقه عبادی که هدف، قربت فردی است، تزاحم بین عبادات با معیارهای فردی حل می‌شود؛ اما در فقه جهاد که هدف، حفظ نظام اسلامی است، تزاحم با دفاع همواره به نفع مصلحت جمعی حل می‌شود.

۴/۲. تحلیل تطبیقی سلسله‌مراتب تخفیف در نماز خوف و روزه

چنانکه پیشتر در بخش یافته‌ها بیان شد، سطوح چهارگانهٔ نماز خوف از یک الگوی پلکانیِ نزولی پیروی می‌کنند. این الگو به‌خوبی نشان‌دهندهٔ حفظ اصل نماز و نیّت در تمام سطوح است؛ به‌گونه‌ای که حتی در شدیدترین حالت جنگ که نماز به یک ذکر ساده تقلیل می‌یابد، اصل تکلیف ساقط نشده و مکلف موظف به اقامهٔ نماز به همان مقدار است (نجفی خوانساری، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۶؛ حلّی، ۱۴۱۳ق، ج۳، ص۷۶). این رویکرد با قاعدهٔ میسور (که پیشتر تعریف شد) هماهنگ است (ناصری طاهری، ۱۴۰۴، ص۱۵).

تأکید بر حمل سلاح در تمام صور نماز خوف نیز اولویت حفظ آمادگی رزمی بر رعایت برخی آداب نماز را نشان می‌دهد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۴، ص۳۸۶؛ ملکیان، ۱۳۸۹، ص۴۸). تشریع نماز خوف در غزوهٔ بنی‌لحیان، گواه این است که دین اسلام برای مسلمانان در شرایط سخت جنگی نیز برنامهٔ عبادی دارد (ملکیان، ۱۳۹۵، ص۳).

در مسئلهٔ روزهٔ جنگ، باید میان دو وضعیت تفکیک کرد:

وضعیت اول (عجز از دفاع به سبب روزه): اگر مجاهد یقین یا اطمینان داشته باشد که روزه‌داری او را از دفاع واجب عاجز می‌سازد، قاعدهٔ تزاحم ایجاب می‌کند که دفاع بر روزه مقدم شود. در این صورت، افطار جایز و بلکه به مقتضای قاعدهٔ لاضرر، در صورت علم به عجز، واجب می‌گردد (انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۴۰؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص۳۴۹).

وضعیت دوم (صرفاً مشقت داشتن روزه): اگر روزه‌داری با مشقت همراه باشد، اما به حد عجز از دفاع نرسد، اصل وجوب روزه باقی است و افطار جایز نیست (حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۲۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۱۲).

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

این تفکیک نشان می‌دهد که در فقه جهاد، مشقت صرف (برخلاف فقه عبادی) مبنای جواز افطار نیست؛ بلکه عجز از دفاع معیار اصلی است (خواجه‌پور گراکوئی، ۱۴۰۰، ص۱۵). این رویکرد از آن جهت حکیمانه است که دفاع یک واجب جمعی و عینی است، در حالی که روزه عبادتی فردی و قابل قضاست (کوخایی‌زاده، ۱۴۰۱، ص۱۰۹).

۴/۳ . تحلیل و نتیجه‌گیری تطبیقی از جدول

اگر نگاهی به جدول تطبیقی شمارهٔ ۵ بیندازیم، چند نکتهٔ بنیادین خودنمایی می‌کند که شاید در نگاه نخست، به‌سادگی قابل درک نباشند.

بررسی جدول تطبیقی نشان می‌دهد که هدف غایی تخفیف در فقه جهاد (حفظ توان دفاعی) در مقابل فقه عبادی (رفع مشقت فردی)، و همچنین سقوط‌ناپذیری اصل تکلیف در هر دو حوزه، از مهم‌ترین نقاط افتراق و اشتراک هستند. تحلیل تفصیلی سایر معیارها در نتیجه‌گیری ارائه شده است.

۴/۴ . نقد و بررسی دیدگاه‌های فقها در موارد اختلافی

در مسئلهٔ نماز خوف، میان فقها اختلاف‌نظرهایی وجود دارد که بررسی آنها ضروری است:

الف) تعداد رکعات و وجوب قصر :مشهور قائل به قصر مطلق نماز خوف هستند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۷)؛ مستند: اطلاق آیهٔ ۱۰۱ نساء و روایات غزوه‌های پیامبر(ص) در حضر (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۴، ص۳۸۵). در مقابل، علامه حلی (۱۴۱۳ق، ج۳، ص۷۶) قصر را مقید به سفر می‌داند.

نقد :دیدگاه مشهور با اطلاق ادله و سیرهٔ نبوی سازگارتر است.

رأی مختار :قول مشهور با قاعدهٔ «المشقة تجلب التسهیل» هماهنگ‌تر است.

ب) اسباب خوف :برخی هرگونه ترس (دزد، حیوان، بلایا) را مشمول نماز خوف می‌دانند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۰۸)؛ برخی تنها خوف از دشمن را معتبر می‌شمارند.

نقد :دیدگاه نخست با روح شریعت در تسهیل عسر و حرج سازگارتر است، اما جزئیات ویژه (حمل سلاح) مختص خوف از دشمن است.

رأی مختار :توسعه به سایر اسباب به شرط رعایت تناسب مقبول است؛ تعمیم بی‌قید و شرط صحیح نیست.

ج) حالت چهارم: در نبرد چهره‌به‌چهره، اختلاف است که «الله اکبر» کفایت می‌کند یا تسبیحات اربعه (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص۳۴۸؛ نجفی خوانساری، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۶). قائلین به تسبیحات به قاعدهٔ میسور و قائلین به «الله اکبر» به حدیث «إذا اشتد الخوف فلیکبّر» و قاعدهٔ عسر و حرج استناد کرده‌اند.

نقد :تشخیص مصداق شدیدترین حالت امری عرفی است.

رأی مختار :در حالت عادی شدید، تسبیحات اربعه و در قلهٔ بحران، اکتفا به «الله اکبر» مطابق با قاعدهٔ اضطرار است.

د) مجروحان و ازکارافتادگان :گروه اول احکام نماز بیمار را به جنگ تعمیم می‌دهند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۱۰؛ حلّی، ۱۴۰۸ق، ج۳، ص۲۰). گروه دوم با استناد به قاعدهٔ اضطرار و میسور، کیفیت نماز را تابع درجهٔ اضطرار می‌دانند (انصاری، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۲۴۱؛ امام خمینی، ۱۴۱۰ق، ج۱، ص۵۵). در سجده، در صورت عجز از زمین، سجده بر پشت دست یا اشاره با سر جایز است (نجفی خوانساری، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۸؛ گلپایگانی، بی‌تا، ص۵).

نقد :دیدگاه دوم با قواعد اضطرار و میسور سازگارتر است.

رأی مختار :در شرایط جنگی، حکم مجروحان تابع درجهٔ اضطرار است و تفکیک آن از نماز بیمار عادی ضروری است.

ه) قطع نماز برای مداوای جراحت :گروهی به قاعدهٔ لاضرر، قطع نماز را واجب می‌دانند. گروهی دیگر به قاعدهٔ اضطرار، در خونریزی جزئی ادامهٔ نماز را جایز و در خونریزی شدید، قطع و قضای بعدی را لازم می‌دانند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۱۵، ص۳۷۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۴، ص۳۸۸).

نقد :تشخیص «خونریزی جزئی» امری عرفی و پزشکی است.

رأی مختار :تفکیک میان خونریزی جزئی (ادامهٔ نماز واجب، قضا ندارد) و خونریزی شدید (قطع نماز برای مداوا و سپس قضا) ضروری است.

Pre-final, unedited and unproofreading version

ارزیابی نهایی :اختلافات در نماز خوف ریشه در دو عامل دارد: تفاوت در برداشت از ادلهٔ نقلی (به‌ویژه آیهٔ ۱۰۱ نساء) و تفاوت در تشخیص مصادیق عرفی از شدت خطر. رویکرد مشهور فقهای امامیه با مقاصد شریعت (تسهیل در عسرت) سازگارتر است. در تمام اختلافات، اصل تکلیف نماز هرگز خدشه‌دار نشده است. به باور نگارنده، پیروی از قول مشهور در اکثر موارد، با احتیاط علمی و روح شریعت هماهنگ‌تر است، مگر در مصادیق شدید جنگی که تشخیص عرفی ایجاب تخفیف بیشتر را بنماید.

۵. نتیجه‌گیری

۵/۱. جمع بندي نهايي

بررسی تطبیقی اضطرار در دو حوزهٔ فقه عبادی و فقه جهاد نشان می‌دهد که اگرچه هر دو از منابع واحد قرآنی و روایی تغذیه می‌کنند، اما تفاوت در هدف، مسیرهای متمایزی را در تخفیف احکام ترسیم کرده است.
در فقه عبادی، اضطرار ابزاری برای کاهش مشقت فردی و حفظ ساختار اصلی عبادت است؛ از این رو، تخفیف‌ها در چارچوب بدل‌های شرعی (مانند تیمم) یا تسهیل در ارکان (نماز نشسته) باقی می‌مانند. در مقابل، فقه جهاد اضطرار را در خدمت حفظ توان دفاعی و امنیت جمعی به کار می‌گیرد و این هدف، دامنهٔ تخفیف را تا تغییر کیفی ساختار عبادت (چهار سطح نماز خوف) گسترش می‌دهد. با این حال، اصل تکلیف در هر دو حوزه هرگز ساقط نمی‌شود و قضای عبادات بر عهدهٔ مکلف باقی می‌ماند؛ با این تفاوت که در فقه جهاد، کیفیت قضا نیز می‌تواند تخفیف یابد.
قاعدهٔ تزاحم، کلیدی‌ترین نقش را در فقه جهاد ایفا می‌کند و همواره دفاع واجب را بر عبادت فردی مقدم می‌دارد. این پژوهش به‌روشنی نشان داد که فقه اسلامی با تکیه بر قواعد پویا، ظرفیت بالایی برای پاسخگویی به نیازهای عبادی و دفاعی رزمندگان در بحرانی‌ترین شرایط دارد و این رویکرد، بیانگر حکمت شریعت در حفظ تعادل میان تکالیف فردی و مسئولیت‌های جمعی است.
یافته‌های این پژوهش می‌تواند در تدوین جزوهٔ فقهی میدانی برای رزمندگان و نیز گسترش پژوهش به سایر ابواب فقه جهاد به‌کار رود.

۵/۲. محدوديت‌هاى پژوهش

پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی مواجه است که ذکر آنها برای اعتباربخشی به نتایج ضروری است: تمرکز بر فقه امامیه و دو محور نماز و روزه، عدم دسترسی به همهٔ فتاوای تفصیلی مراجع، غلبهٔ رویکرد توصیفی-تحلیلی بر انتقادی، و عدم بهره‌گیری از روش‌های میدانی. همچنین نتایج صرفاً مختص جهاد دفاعی است و قابل تعمیم به سایر انواع جهاد (ابتدا، نفس، مال) نمی‌باشد.

۶. منابع

۱. قرآن کریم.

۲. آخوند خراسانی، محمدکاظم بن حسین. ۱۴۰۹ق. کفایة الأصول. قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام.

۳. ابن رشد، محمد بن احمد. ۱۴۰۶ق. بدایة المجتهد و نهایة المقتصد. بیروت: دار المعرفة.

۴. ابن قدامه، عبدالله بن احمد. ۱۴۰۵ق. المغنی. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۵. ابن منظور، محمد بن مکرم. ۱۴۱۴ق. لسان العرب. بیروت: دار صادر.

۶. انصاری، مرتضی بن محمدامین. ۱۴۱۴ق. فرائد الأصول (رسائل). قم: مجمع الفکر الإسلامی.

۷. بائی لاشکی، محسن؛ رسولی، رضا؛ و حسینی، سید مرتضی. ۱۴۰۰ش. «بررسی تطبیقی اضطرار و اکراه در فقه و حقوق ایران». فصلنامهٔ مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۱۳، شماره ۲، صص ۷۵-۹۸.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

۸. براتی، حسین. ۱۳۹۴ش. «تزاحم در عبادات و راهکارهای فقهی حل آن». مجلهٔ فقه و اصول، شماره ۴۷، صص ۱۳۵-۱۱۵.

۹. بررسی ادله قاعده میسور. ۱۳۹۹ش. نشریهٔ علمی-پژوهشی فقه اهل بیت علیهم السلام، شماره ۱۰۲، صص ۲-۳۰.

۱۰. بررسی اضطرار در فقه و حقوق ایران. ۱۳۹۸ش. مجلهٔ حقوقی دادگستری، شماره ۱۰۷، صص ۱-۲۰.

۱۱. بررسی تحلیلی قاعده اضطرار. ۱۴۰۱ش. فصلنامهٔ فقه و مبانی حقوق اسلامی، شماره ۳۱، صص ۱-۲۵.

۱۲. بررسی فقهی اضطرار و ضرورت. ۱۴۰۰ش. پژوهشنامهٔ فقه و علوم اسلامی، سال ۴، شماره ۷، صص ۱-۲۵.

۱۳. تشریع نماز خوف؛ پیشینه و ابعاد. ۱۳۹۵ش. مجلهٔ تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۲۳، صص ۱-۲۰.

۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن. ۱۴۰۹ق. وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة. قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام.

۱۵. حلّی، حسن بن یوسف (علامه). ۱۴۰۸ق. تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام.

۱۶. حلّی، حسن بن یوسف (علامه). ۱۴۱۳ق. مختلف الشیعة فی أحکام الشریعة. قم: مؤسسهٔ النشر الإسلامی.

۱۷. حیدری خورمیزی، حسن. ۱۳۹۵ش. «نقش قاعدهٔ اضطرار در فقه دفاعی». فصلنامهٔ علوم و معارف دفاعی، شماره ۱۲، صص ۱۰۵-۱۲۵.

۱۸. حیدری، جعفر. ۱۳۹۶ش. «اولویت دفاع بر عبادات در فقه جهاد». مجلهٔ پژوهشهای فقهی، شماره ۲، صص ۱۲۰-۱۰۰.

۱۹. خلاف، عبدالوهاب. ۱۹۸۴م. علم أصول الفقه. کویت: دار القلم.

۲۰. خواجه‌پور گراکوئی، رضا. ۱۴۰۴ش. بررسی تطبیقی اضطرار در فقه عبادی و جهاد. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد.

۲۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۲ق. المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دار العلم.

۲۲. صفاری انارکی، علی؛ احمدی، مجید؛ و کریمی، سجاد. ۱۴۰۴ش. «مقاصد شریعت و اولویت دفاع در فقه اسلامی». نشریهٔ فقه و حکمرانی، شماره ۵، صص ۱-۱۵.

۲۳. طباطبایی، سید محمدحسین. ۱۴۱۷ق. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعهٔ مدرسین.

۲۴. طوسی، محمد بن حسن. ۱۴۰۷ق. الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعهٔ مدرسین.

۲۵. عبدالهی علی‌بیک، علی. ۱۳۸۳ش. قواعد فقهی (بخش قضایی). تهران: مؤسسهٔ انتشارات دانشگاه تهران.

۲۶. قاعده اضطرار در حقوق کیفری. ۱۳۸۱ش. مجلهٔ حقوقی قضایی، شماره ۳۶، صص ۲۳-۴۵.

۲۷. قاعده لاضرر و لاضرار. ۱۳۸۰ش. فصلنامهٔ علمی-پژوهشی فقه، شماره ۳۱، صص ۱-۲۵.

۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۴۰۷ق. الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیة.

۲۹. کوخایی‌زاده، محمدرضا. ۱۴۰۱ش. «تزاحم دفاع و عبادات در فقه جهاد». مجلهٔ فقه و حقوق دفاعی، شماره ۳، صص ۹۰-۱۱۰.

۳۰. گلپایگانی، سید محمدرضا. بیتا. مجمع المسائل. قم: دار القرآن الکریم.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

۳۱. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴ش. تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیة.

۳۲. ملکیان، مصطفی. ۱۳۸۹ش. «ابعاد امنیتی نماز خوف». فصلنامهٔ مطالعات دفاعی، شماره ۱۵، صص ۴۰-۵۵.

۳۳. ناصری طاهری، کریم. ۱۴۰۴ش. «قاعدهٔ میسور در عبادات و جهاد». مجلهٔ فقه و اصول، شماره ۲، صص ۱۲-۳۰.

۳۴. نجفی خوانساری، محمدحسین. بیتا. حاشیة رسائل شیخ انصاری. قم: انتشارات مکتبة النجفی.

۳۵. نوآوری‌های فقهی در جهاد اسلامی. ۱۳۹۸ش. نشریهٔ پژوهشهای دفاعی، شماره ۴۱، صص ۶۰-۸۰.

۳۶. امام خمینی، سید روح‌الله. ۱۴۱۰ق. تحریر الوسیلة. قم: مؤسسهٔ نشر آثار امام خمینی.

۳۷. مؤسسهٔ دائرةالمعارف فقه اسلامی. ۱۳۹۰ش. فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل‌بیت. قم: مؤسسهٔ دائرةالمعارف فقه اسلامی.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version